

سُخاڻُ

سراڻيڪي لوڪ سمانجھ

چنگیر

- 1 پہلی گالھ
- 2 چشمہ رائٹ بینک کینال -- نفع تے نقصان
- 3 گریٹر تھل کینال -- سرکاری رپورٹ دی روشنی عروج
- 4 ترقی اچوں غیر ترقی داویلا تے مقامی خدشات (1)
- 5 ترقی اچوں غیر ترقی داویلا تے مقامی خدشات (2)

ایڈیٹر:

واسیم واگھا wasimwagha@hotmail.com

پتہ: مکان نمبر 1105، گلی نمبر 23، سیکٹر 11/1-G، اسلام آباد

پہلی گالھ

ترقی جھک مثبت تصور ہے۔ اینداناں سُنن پاپڑھن سیتی ذہن عروج خوشی خوشحالی اتے ترقی کرن آلی قوم دے اجتماعی چہرے تے پھلیدی ہوئی وڈی مسکاں دے سوا کجھ نہیں آند۔ اس کیتے کہیں وی علاقے عروج آون آلے ترقیاتی منصوبے دے اوں علاقے دے لوکاں تے پون آلے منفی معاشی سماجی ثقافتی اتے ماحولیاتی اثرات کون عملی طور تے روکن دی گالھ تاں آپنی جاہ ایندے بارے سوچن دی روایت وی بہوں گھٹ ہے۔

وستی اچ آون آلی نہر ٹوں گھن شاہر عروج لگدی ہوئی انڈسٹری نہیں ہر وڈا ترقیاتی منصوبہ جتھاں محدود مدت کیتے معاشی پیداوار دا عمل تیز کر ڈیندے اتے چند لوکاں کون خوشحالی دی ضمانت ڈیندے اتھاں لوکاں دی ہک وڈی تعداد دی گزر گزران اوکھی کرن دے نال نال اتھوں دے ماحول کون وی بُری طرح متاثر کریندے۔ اچ دی نوں دنیا انہاں نقصانات دا تیزی نال ادراک کرن دے نال نال انہاں کون روکن دا ترلا تران وی مریدی پئی ہے۔ سرائیکی قومی تحریک نال جوے دوستان داھن ٹ تیں ہک وڈا مطالبہ سرائیکی وسیب عروج وڈے ترقیاتی منصوبے شروع کرن رہ گئے۔ سوال اے ہے جو کیا اچ ساکون ترقی بارے تنقیدی سوچ پیدا کرن دی لوڑ ہے یا کوئیناں؟ ترقی دے سوال کون مقامی ثقافتاں دے نال جوڑ کیس ڈیکھن دی لوڑ ہے یا کوئیناں؟ وسیب دی خوشحالی کیتے ترقی دے خواب ڈیکھن دے نال نال وسیب اچ معاشی سماجی ثقافتی اتیں ماحولیاتی لحاظ نال نقصان دہ منصوبیاں کون تنقیدی اکھ ہلنی ڈیکھن اتیں انہاں نقصان دہ منصوبیاں کون روکن کیتے کہیں سیاسی عمل دی لوڑ ہے یا کوئیناں؟

انہاں سوالاں دے جواب ڈیون کیتے سچاں کون نوں سڑوں کڈھن دا آھر کریندے پئے ہن۔ سچاں دے ایس شمارے عروج سرائیکی وسیب دے کہاشی دے ڈوڈے منصوبیاں تے فوکس (focus) کیتا گئے۔ ہک پاسوں او منصوبہ ہے جیڑھا تکمیل دے آخری مراحل عروج ہے (چشمہ رائٹ بینک کینال) تاں ڈو جھے پاسوں او منصوبہ ہے جیکوں منظور تھئے حالی میں چھیں مہینے تھئے ہون تے ایندے تے تیزی نال کم شروع ہے (گریٹر تھل کینال)۔ اگلے شمارے عروج گول زام ڈام (دیر اسماعیل خان) دے حوالے نال گالھ مہاڑ کیتی ویسی۔ خیال اے ہے جو ہر شمارے عروج وسیب عروج شروع تھیون آلے کہیں ہک ترقیاتی منصوبے تے فوکس کیتا ویسی تے نال نال ترقی دے موضوع تے تنقیدی آرنیکل وی چھاپے ویسن تاں جو وسیب عروج انہاں موضوعات تے ہک عملی بحث شروع کیتی ونج سکے۔ اسال امید کریندے ہیں ایس بحث عروج تساں ساڈے نال ہو سوتے سچاں دے صفیں کون آپنے تنقیدی تے علمی لکھتاں نال سنگریندے راہسو۔

ایڈیٹر

چشمہ رائٹ بینک کینال دے منصوبے تیں وژن ڈوہزار پنجمی (Vision 2025) دے ساریں ترقیاتی منصوبیں دی بنیاد ڈو مفروضیں تیں رکھی گئی اے۔ پہلا جو اے علاقہ پسماندہ اے تے لوک غربت پاروں عاجت ان۔ ڈو جھا جو ایں منصوبے نال ترقی تھیں تے لوک خوشحال تھیں۔ چشمہ کینال دے منصوبے دا ہر مل تک دا جائزہ اے ڈسینڈے جو انہیں ڈوہائیں مفروضیں بارے سنجیدگی نال سوچیا ونجے۔

چشمہ کینال کنوں پہلو دامن دا علاقہ پچا دھی پاسو کوہ سلیمان اچوں نکلے آلیں رود کوہی نال سیراب تھید اھا۔ جیرھے دیلھے نائیں (رود کوہی) واہوے ہاتاں لوک آپنے بند رقبہ بھر کھڑ بندے ہن۔ تل وطنی رڑھیں (فصلاں) جیویں جوار، باجھری کنگک وغیرہ کول ایوہ کو پانی دریسہ تھی پوند اھا۔ ایں وادی (کاشت کاری) تے کوئی خرچہ ناہی آندے رڑھیں رچیاں کچیاں تھیدیاں ہن۔ توڑیں جو کئی کئی سال انزائی (drought) پوندی ہائی بھل دامن دے لوکیں زندگی گزارن دا ہک ڈھب گول گدھاھا۔

مان دی زمین دی بننت (ساخت) دا انحصار رود کوہی تے ہے۔ جو کالے پہاڑیں (کول سلیمان) دی کیرھی pocket اچ کڈاں تے پتلا میٹھ وسدے پہاڑیں اچوں نکل کیں اے پانی چیرھلے دامن اچ وڑدے تال کیرھی پٹی اچو پتلا پانی گزر دے، اوں علاقے اچ بھوئیں دا ڈھب کیا ہے تھیاں پتلا سبزہ اے یا کائے نیں تے اینویں پئے بہوں سارے عوامل رل کیں رود کوہی کول بک غیر یقینی phe-nomenon بناؤتے۔ اچھے لے جھک (north-south slope) پاروں اے غیر یقینی تر تھئی نیز اچ دودھ ویندی اے۔ توں دامن دی زمین دالیول کھائیں وی ہو سنواں نیں۔ اتھو دی زمینی ساخت (topography) بہوں ویندی رہ ویندی اے۔ تل وطنی لوکیں صدی دے تجربے دے بعد ایں سارے عمل دے کچھ قنون قیدے جھیں۔

چشمہ رائٹ بینک کینال..... نفع تے نقصان

وسیم واگھا

ڈوسو چھتر (274) کلو میٹر لمبی چشمہ رائٹ بینک کینال اُبھیو (North) چشمہ بیراج کنوں نکدی اے تے پچا دھو (west) کوہ سلیمان تے پوادھو (East) دریائے سندھ دے وچالوں لکھدی ہوئی لیو (South) تونہ بیراج اچ وچ ڈھاندی اے۔ ایں نہر پوادھی پاسو چھی لکھ چھی ہزار کمانہ (6,06,000 ایکڑ) رقبہ پلاوئے۔

چشمہ کینال 1978 اچ شروع تھئی۔ پہلے ڈو مر حلے 1986 تے 1994 اچ صوبہ سرحد اچ مکمل تھئے۔ تر بھامر حلہ، جید اہک ترہائی (48 کلو میٹر) صوبہ سرحد اچ تے ڈو ترہائی (103 کلو میٹر) سرانیکی وسیب (جنوبی پنجاب) دے علاقے دامن اچ آندے، 1997 اچ شروع تھیا۔ اونویں چشمہ کینال داپورا منصوبہ تے خاص کر اے تر بھئی Phase بہوں ساریں خامیں پاروں حکومت / واپڈا دے گل داگلا نواں بن گئی ہے۔ ایں منصوبے کیتے فنڈز ایشین ڈوولپمنٹ بینک (Asian Devel- opment Bank) - ایندے ڈیزائن کرن دا ٹھیکہ حکومت ہک امریکی کمپنی (Harza En- gineering interational) کول ڈتا۔ ایندی تر بھئی فیزو دے کھن اُساری کیتے ADB تے واپڈا اچ سولہاں مہینے جھوڑا رہیا۔ انت ADB دی مرضی تے اے ٹھیکہ ٹرکی کمپنی ٹیکس کول ملیا۔

چشمہ نہریں کھنڈتے کھنڈتے ویلے اتلے عوامل تے رود کوہی بارے لوکیں دے تجربے کنوں فیہہ چاؤٹ دی بجائے انجینیریں 1970 آلے سروے اتیں ہوائی نقشیں (aerial maps) کول بنیاد بنائے۔ نتیجہ اے جتھے جو چشمہ کینال پاکستان دی ترنخ دانا کام ترین منصوبہ ثابت تھئے۔ ایس منصوبے دے کچھ نقصان جیرھے ایہو جھیں منصوبیں اچ اکثر اٹھیدن اے ہن:

ماحول / نباتات تے اثرات:

سرکاری اعداد و شمار مطابق نہر ڈسٹری بیوٹریاں تے ڈریناں کھنڈن اچ اٹھاراں ہزار کمانہ (18,000 ایکڑ) زمین استعمال تھئی اے۔ تقریباً اتلی ای زمین ایس ساری water re-gime دی اساری اچ تباہ تھئی لا تھی اے۔ چنٹا دی ہنواں / مٹی لوڑھیری ہائی او ٹھیکیداریں نال لگدیں زمینیں اچو کھڈے کھٹ کیں پوری کیتی اے۔ قنون قیدے مطابق واپڈایاٹیکر کمپنی کول مٹی / پزیریں دا پٹا ہمدوست کرناھا۔ اے کھڈے اتلے وڈے تے ڈونگھے ہن جو غریب کاشت کار کول کئی سال نہیں بھر سجتے۔ تھوں ہک محتاط اندازے مطابق تقریباً تریسہ ہزار کمانہ (30,000 ایکڑ) رقبہ ایس نہر پاروں وٹج گئے۔ اتلی ساری زمین دی کٹ پھٹ دے یقیناً ماحول تے برے اثرات پوسن۔ ون پوٹے گھاہ پھو کیرا پنگا وغیرہ کئی جیا جون اے جیرھی ایس کٹ پھٹ تے کھٹ کھو (cutting & excavation) پاروں مستقل تھڈتج ویسی۔

رود کوہی واہندی اے تاں آپٹے نال وٹکوونک دے بچ گھن آندی اے۔ دامان و افلور ایس رود کوہی دی ڈات اے۔ رود کوہی کھٹ نال دامان و افلور اووی مکر اوویسی۔

نہر آون کنوں پہلو دامان اچ لمبیاں لمبیاں پٹیاں (بظاہر) غیر آباد پیاں ہن بھل مال منی کیتے رچیاں

کچیاں گاؤچر (pasteurs) ہن۔ نہر آون نال کاشتکاری و دھسی زمیناں صاف تھیں تھوں مال منی رکھن ناممکن تھید اوویسی۔ چنگی بھلی بے زمین آبادی صرف مال منی تے گزارہ کریدی اے۔ انہیں بے زمین لوکیں واکیا تھیں؟ چشمہ کینال پراجیکٹ اچ ایس بارے کوئی گالھ / منصوبہ بندی کائے نہیں۔

جدید انجینئرنگ دے نقصان:

چشمہ کینال پراجیکٹ کول ڈیکھ کیں اینویں لگدے جیویں ایس منصوبے دا اصل مقصد رود کوہی کول کنٹرول کرن ہاناں جو آبپاشی۔ رود کوہی دے پانی دے محفوظ نکاس کیتے ڈریناں بنائے نیں جنہیں اچو بک وی ڈرین (drain) کامیاب کائے نیں۔ سارا کم اندازیں تے تھئے۔ جتھو چھوٹی رود کوہی لگھدی اے اتھاں ڈرین / Flood Carrier Channel (FCC) پہوں کھلی رکھی نیں۔ تے جتھوں وڈی رود کوہی گزردی ہائی اتھاں سوڑی ڈرین بنا چھوڑی نیں۔ جیویں رود کوہی کوڑا خان تے دستی سوکڑ دے لمبو جتھی واہ دا peak flood discharge لوکیں مطابق تریسہ ہزار کیوسک کنوں ڈھیر اے۔ بھل واپڈا دے ڈاکو منس اچ چار ہزار تے تیراھاں ہزار درج اے۔ اکثر ڈریناں اتھاں بنایاں گئیں جتھو ہن رود کوہی لگھدی وی نیں۔ یا پہوں تھو لا پانی لگھدے۔ جیویں پاڑا ربیٹ، پاڑا شیخ ابراہیم، پاڑا نار تھ، پاڑا ملاں آلا کھوہ دیاں ڈریناں۔ اے ڈریناں لوکیں دیاں چنگیاں بھلیاں زمیناں بے کار اچ رہاں پٹین۔ کنہا کیں جاہیں تے لوکیں داسارا رقبہ ڈرین اچ آگئے۔ مثلاً رتیزے دے ابھیو دستی لاشار اچ کل پنجاہ کمانہ اچو پنتالی کمانہ پاڑا نار تھ ڈرین اچ آگئے۔ آکھن کول تاں اے رقبہ ہک زمیندار دی ملکیت اے۔ بھل اصل اچ اے زمین دستی دے پندرھاں لگھیں دے ٹکڑ پانی دا واحد وسیلہ اے جیرھے ست پیڑھیں کنوں اے زمین آباد کریندے آندن۔ اصل اچ اے ڈرین دستی دے ابھیو سرکاری زمین اچو لگھتی ہائی بھل کچھ باثر لوکیں مرضی مطابق نقشہ

بد لو اچھوڑیے۔ اینیوں ای موضع بہ امام اچ بہنھا چھوئے کاشتکاریں دا تقریباً "سٹھ کمانہ رقبہ پاراشیخ
ابر ایہم آلی ذرین اچ ضائع تھئے۔

چشمہ نہر رود کوہی دارستہ ڈیکوری اے۔ رود کوہی ڈیکورن نال وستی سوکڑ پچھلے ہک سال اچ ترائے واری
پڈ چکی اے۔ آخری واری 15 اگست 2001 کوں جڈاں ہک نوجوان وستی دی آدھی اچ پڈ کیس مر
گئے۔ اسی (80) مکان ڈھنگین تے کتلا سارا مال اسباب لڑھ گئے۔

ڈسٹری بیوٹریں تے موگیس (outlets) دالیول زمین کوں اتلا جھکالے جو پانی زمینیں دوئیں
چڑھ اپانی دے frequent flow کہتے عموماً "ڈسٹری بیوٹریں اچ تھولی بہوں (فٹ ڈوفٹ)
دی fall ڈیوٹی پوندی اے۔ چشمہ کینال دے کیس اچ چھی چھی فٹ دی fall ڈے ڈتی نیس جیرھی
تھو پانی دی رفتار کوں گھٹ کر بندی اے۔ لوکیں کوں پانی اتوتے چھکن کہتے پیٹر مشیناں لاناوٹیاں
پوندن۔

ایں تر تھی فیز اچ واپڈ آلیس تھوڑے موگے رکھین۔ ہک ہزار کمانہ کہتے ہک موگا۔ آگیں موگیں اچ
پانی نہیں چڑھد۔ جیرھا تھولا بہوں چڑھسی او ہزار کمانہ کہتے پورا نال تھیس۔ ایندے برعکس صوبہ
سرحد اچ پہلی تے ڈو جھی phase اچ نال صرف موگے دریمہ رکے نیں بلکہ اتھاں کاشتکاریں
کوں کھالے (water courses) بناون کہتے 680 روپے قرض حسنہ وی ڈتے نیں۔

نہر دی اُساری ویلے اصولاً "چھی چھی انچ مٹی سنن دے بعد compaction کرنی ہوندی اے۔
بھل مکیر کمپنی دے انجینئر تیں ٹھیکیدار چھی چھی فٹ مٹی سنن دے بعد compaction
کر بندے رہن۔ نتیجہ جو مٹی پھوڑی (gap) چنگین۔ توں مکمل تھیون کوں پہلو نہر ست
اٹھ جاہیں کوں رود کوہی دے پانی نال ترٹ چکی اے۔ آگوتیں کئی بچھی؟

سیفی بند:

چونکہ چشمہ نہر اچھے لے واہندی ہوئی رود کوہی دے رستے اچ آندی اے، تہوں نہر دے پچادھی
پاسو لباد و ستیں دے بڈن دا ڈرھا۔ واپڈ آلیس انہیں و ستیں دے چدھارو حفاظتی بند پدھن۔ انہیں
حفاظتی بند اچ آتیاں خامیاں ان جو ہک عام بندہ وی مجھ سچدے۔ پہلی خامی جو اے بند مکانیں دیں
چھتیں کنوں وی اچے بن۔ وستیاں جیل بن گئیں۔ ڈو جھی خامی جو مینہ دے پانی دے اخراج دا کوئی
رستہ تھیں رکھیا۔ مینہ دے پانی کٹھا تھی انت مکان ڈھوسی۔ تر تھی خامی جو خرچہ بچاؤن کہتے اے بند
وستی دے بہوں نیڑے پدھئے نیں۔ وچو ہک مکان جتنی گنجش وی تھیں چھوڑی۔ وقت دے نال نال
ابادی ودھتی اے۔ نوئیں مکان وستی دے باہر و بناونے پوسن۔ اے مکان ہک تاں باقی وستی کوں کنج
وہن ڈو جھارود کوہی دے پانی نال ڈھاوٹن دا ڈر۔

چشمہ نہر پاروں لوکیں دے ذاتی نقصان:

ایں نہر دے آون نال تن وطنی لوک رود کوہی کوں محروم تھی گئیں۔ لوک ایں بارانی کاشت دے
ڈھنگ ڈھو چاندے ہن۔ نہر نال کاشت کاری اچ جتنی وی ٹیکنالوجی تے دوائیاں ورتجن اوں کوں
لوک ان چاٹن۔ پرانی مٹھاجی ودھدی ویسی۔ لوک ایندے اچ کڈاں کتلے کامیاب تھیں؟
رود کوہی نال جیرھیاں فصلوں کاشت تھیریاں ہن انہیں کوں کھادوں یا دوائیں دی لوڑھ ناہی
تھیردی۔ نہر آون نال کاشت کاری ودھسی نوئیں بچ تے نوئیاں فصلوں کاشت تھیں کہتے ڈھیر
ساری کھاد تے دوائیاں لوڑھین۔ چھوئے کاشت کار کھادوں دوائیں تے پڑول دے خرچے
برداشت نال کر سگن تہوں انہیں کوں مجبوراً "کاشت کاری چھوڑنی پوسی۔ ایندے نتیجے اچ ہک
پاسو ڈے رقبے تے وڈی زمینداری (Big Land Holding) ودھسی۔ کارپوریٹ فارمنگ

(corporate farming) کیے راہ صاف تھیں۔ ڈوجھی پاسو بے روزگاری و دھسی۔ ہک لوکل NGO دے سروے مطابق اس نہر دے نتیجے اچ تقریباً "سٹھ فی صد (60%) لوکیں کوں آپنے روزگار چھوڑ کیوں نوں روزگار گولنے پوس۔

تلافی Compensation:

نہر مکمل تھی گئی اے بھل ہن تاں لوکیں دے نقصان دی تلافی تھی۔ جیر ہی تھولی پھوں تھی اے (تقریباً "4%) اوندے اچ نقصان دا اندازہ تے اوندامل پھوں گھٹ لائے نیں۔ جیویں جو ہک وستی اچ کھچی دے پھتالی (46) درختیں دامل صرف انوی سو روپے لائے نیں جیدے اچو ادا کیٹی کر لالے افرترائے سو روپے آپ رکھ گدھن۔ وستی بخر و آئی اچ جنہیں لوکیں دے مکان ڈھبہ گئیں انہیں کوں واپڈ آفر (offer) کیٹی اے جو ہک کوٹھے دے ہک ہزار روپے گھنوتے کہیں پئی جاہ تے مکان ولا پٹاؤ۔

جنہیں لوکیں دی زمین نہر اچ آئی اے اولوک انہیں چار سالیں اچ (1997-2001) زمین دی پیداوار کنوں محروم رہ گئیں۔ اے زیان کہیں حساب کتاب اچ کائے نیں۔ لوکیں لے عرصے اتلی محنت کر کیں جیر ہیاں زمیناں پٹائیاں جو زمین او نہر دے نتیجے اچ ٹوٹیں اچ کھنڈ گئیں۔ جے تیں نوں consolidation نہیں تھییدی اے زمیناں اکثر غیر آباد پیاں راہن۔ لوکیں اچ نوں consolidation تے جھیر دے جھلڑے تھیں۔

زمین دی تلافی دے حوالے نال پٹواریں ہک کمانہ رقبے دامل ہک لکھ (1,00,000) روپے پاتے۔ واپڈ آلے اے قیمت نہیں منیدے۔ بھلہ ہک کمانہ دے ویہہ (20) ہزار روپے ڈیونٹ چاہدین جیر ہی نہر آون کنوں ڈاہ پندرہاں سال پہلو ویں قیمتیں کنوں وی گھٹ اے۔

راہ رستے Mobility

زمین دی ان ڈی ان پھچی کٹ پھٹ پاروں لوکیں دے راہ رستے آون و بچن پھوں متاثر تھیں۔ کتھائیں نیڑے دیاں وستیاں ہک ڈوجھے کنوں کچھ گئیں تاں کتھائیں ہسپتال سکول ہزار قبرستان دے راہ رستے ختم تھی گئیں یا سے ولا گئیں اچ چندہ لے تھی گئیں۔ سٹیج III اچ پلیس (bridges) گھٹ بٹائے نیں۔ تیرھاں (13) کلومیٹر لمبی ڈسٹری بیوٹری نمبر 34-D تے صرف ڈوپلیس رکھیں نیں۔ سولہاں (16) کلومیٹر لمبی ڈسٹری نمبر 37-D تے ہک وی پل کائے نیں۔

ایں منصوبے دے ذمے دار اداریں دے کھچے آئے اصول تے ضابطے ہوندن۔ منصوبہ شرع کرن کنوں پہلو کھچے لوازمات پورے کرتے ہوندن۔ چشمہ کینال دے کیس اچ انہیں اداریں خود انہیں اصولیں دی خلاف ورزی کیٹی اے:

ایں منصوبے دی تر تھی سٹیج تیں اندازے کنوں چالھی فی صد (40%) زیادہ سرمایہ خرچ تھئے۔ ایندی لاگت ڈوسو ستاسی ملین ڈالر (\$287m) ہوونی ہائی۔ بھل ہن تاں تقریباً "ترے سو چھتری ملین ڈالر (\$336m) خرچ تھی چئیں۔ جیکر انڈس ہائی وے کوں تھیونٹن آلا اڈھائی ملین ڈالر (\$2.5m) وی ایں کل خرچے اچ رلاؤں تاں اضافی خرچہ (cost over-run) چالھی فیصد (40%) کنوں وی ودھ ویسی۔ ایں پاروں خود ایشین بینک ایں منصوبے کوں سفید با تھی (white elephant) آہدے۔

ایہو تھیں منصوبے دے نتیجے اچ بے تر (displace) تھیونٹن آلیں لوکیں کوں ولد آباد کرن کیٹے امدادی ادارے یا حکومت پالیسی بھیدی اے۔ چشمہ کینال مکمل تھی گئی اے بھل ایندے نتیجے اچ بے

رتز تھیون آلیس کیٹے ایٹین پینک یا حکومت دی پاسو کوئی ریستلمنٹ پالیسی (resettlement policy) سائے نہیں آئی۔ ہک اندازے مطابق تقریباً "ویسہ وستیاں ایس نہر کنوں متاثر تھیں۔"

ایس منصوبے اچ لوکیں دا اٹھاراں ہزار کمانہ رقبہ ورتیجے۔ اتلے رقبے دی تلافی کیتے صرف نوں سو ہتھہا ملین روپے (Rs. 950m) مقرر تھیں۔ اے رقم ہر حوالے نال گھٹ اے۔ ایندے برعکس غازی برو تھا پاور پراجیکٹ اچ صرف ڈاہ ہزار کمانہ رقبے کیتے ساڈھے چار بلین روپے (Rs. 4.5 b) رکھے گئیں۔) زمین دی اتلی گھٹ تے دیر نال تلافی دا ڈھیر نقصان چھوٹے کاشتکار کوں تھیسے چیدی روئی پانی دا واحد ذریعہ ایسہ زمین ہائی۔

اچ اے سوچن دی لوڑھ اے جو اتلے خا میں تے نقصان دے بعد چشمہ نہر دامان اچ کتلی تے کپنھیں خوشحالی گھن آسی؟ کیوں کیتا فیڈہ تھیسے یا ایس منصوبے دے حقیقی beneficiaries کون ان؟ کھاتے کیڑے مار دو اپیاں و پٹن آلیس ملٹی نیشنل کمپنیاں داکتلا فیڈہ اے؟

گرینڈ تھل کینال-----سرکاری رپورٹ دی روشنی عیج

مظہر نواز بلوچ

اچ کل اژدو دا کوئی اخبار پڑھو بھانویں PTV کھولا ڈوھا نہیں جھاہیں ہو پر اپیگنڈا ہونڈے جو تھل کینال دی پاروں انگلے پنج ڈاہ سالوں عیج پہوں وڈا انقلاب آون آلاء۔ تھل دے لوکاں دی قسمت بدل ویسی۔ نہر دی برکت نال زرعی پیداوار ہزار گنا ودھ ویسی تے لوکاں دی تقدیر بدل ویسی۔ غربت مک ویسی خوشحالی دا دور دورا ہو سی۔ مختصر اے جو سکول بٹن ہسپتال بٹن تے روزگار ودھسی۔ سرکار دے ڈکھائے ایڈے خوبصورت تے حسین مستقبل کوں تھل دے لوکاں آپنے اٹھیں عیج ساٹھن وی شروع کر ڈتے تے نال نال تھولا تھولا وسواس وی ودھن لگ پئے کیوں جو 50 سال کن وڈی عمر دے لوک سرکاری حقائق تے بے یقینی دا چنگاں تجربہ وی نال گھدی ودن۔ این سرکاری تھر عیج کنتاچ ع کتنا کوڑ۔ ایندانتار سرکاری study دے حقائق کوں چھاٹ کے کیتا ونچے تاں ایس منصوبے دے قابل عمل ہونوٹ دا فائدہ سرکار کوں کیتا تھیسے پتہ نی پر تھل عیج وٹن آلے لوکاں کوں اینداندازا وی تھیسے تے ایندے بارے لوکاں دی نو لگی رائے وی ہئی۔

تھل دی ارضی کیفیت بارے سرکاری soil study ڈسیندی عیج اتھوں دی بھونیں عیج نامیاتی مادے تے فاسفورس دی مقدار بے حد گھٹ ع۔ جیرھی جو کہیں زرعی فصل دی پیداوار تے ودھارے سانگے پہوں لازمی ہوندی ع۔ چشمہ جہلم لنک کینال دے اہوں کموں دھر کن لاکے توڑ جہلم تائیں ہزاراں ایکڑ رقبہ سیم تے تھور تھی چکے۔ ایہا study رپورٹ اے وی ڈسیندی عیج جو گرینڈ

تھل ۷ چ زمین 77 فیصد مکمل ریتلی 18 فیصد تقریباً "ریتلی" 4 فیصد درمیانی ریتلی تے صرف 1 فیصد چیکٹی مٹی آئی۔ پانی کول زمین ۷ چ برداشت یا برداشت قرار رکھن دی ایس بھوئیں دی صلاحیت 40 فیصد ہ۔ باقی 60 فیصد پانی فوراً "شوہ ۷ چ پیچھ ویسی یاد فن تھی ویسی۔ اے وی ایس رپورٹ ۷ چ منا گئے جو تھل کینال سسٹم تے جملہ لنک کینال تھل دے زیر زمین پانی دے نظام تے شک کول وگاڑے۔ حالے تو خزین زیر زمین پانی توازن دی سطح تے نی اڑیا۔ موجودہ TDA کینال دے Command Area ۷ چ واٹر ٹیبل کول اوسطاً 25/20 فٹ دے نیڑے تیزے ڈسائے تے گریٹر تھل ۷ چ اے table 40 فیٹ لکھا گئے۔

ایس چ کول نکایا گئے جو موجودہ TDA کینال دے سیم دا پانی ایوگر میٹر تھل سنبھالی پئے۔ کیوں جو تھل ۷ چ زیر زمین پانی دی ریزہ ڈھانک ڈبھار دے۔ ایس کیتے اے انداز الاٹون اوکھانی جو جوڑہ گریٹر تھل یا فلڈ واٹر کینال اونٹ نال گریٹر تھل ۷ چ سیم دی شرح کیتلی ودھ ویسی۔ سیم دا اندازہ سرکار کول وی حائی پیا کیوں جو رپورٹ ۷ چ سیم نالیاں (drainage) دا ذکر ہے پیا۔ تھنائیں ڈسایا گیا جو کڈیاں تائیں اے علاقہ سیم تھی ویسی۔ نظر ایویں آندے جو صرف 20/25 سال بعد سیم دی پاروں اونٹ ویلے دی سرکار انٹرنیشنل donors تے lenders اگول انسانی ہمدردی دے سانگے ٹھوٹھا چاکے خیرات مسجدی پی ہو سی۔ لگدے سیم نال تھل اوں ویلے تائیں واقعی "ساگر" ہووے تے مقامی آبادی تاریخ دا حصہ بن چکی ہووے۔ اللہ نہ کرے۔

زمین دی پیداواری صلاحیتاں بارے پنجاب سرکار دی رپورٹ خاصی دلچسپ ۷۔ ایس نہر نال تھل ۷ چ کوئی وڈی زرعی پیداواری توقع وی کوئی نی۔ ایس بارانی علاقے ۷ چ صرف پیداوار دا رواج pattern تبدیل تھیوئے۔ ٹھن گریٹر تھل ۷ چ فصل دی شرح 57% cropping inten sity سالانہ 6% خریف تے 51% ربیع۔ کل قابل کاشت رقبے دا 93% بارانی چنے کیتے

ہوندے تے باقی 7% رقبے تک کنک تے گھاہ پھاتے آخری ڈونہا ہیں فصلوں کھوہاں تے ٹیوب ویل نال سیراب تھیدن۔ 60 تو 90 ڈیہاں دی فلڈ کینال دی تکمیل نال خریف دی کاشت دار قبہ 6% کن ودھ کے 45% تھی ویسی۔ پنے پاسوں ربیع دی نقد اور بارانی فصل چٹانا قابل کاشت تھی ویسی بھلکہ ایندرا culture مکمل طور تے مک ویسی چنے دی جھاتے سیرابی کنک پیدا کیتی ویسی۔ این گلہ دا اندازہ نی ڈسایا گیا جو تھل ۷ چ پوٹیاں تلف کرن آکیاں دو ایس متونگ اے فصل تھیونی نی۔ سو پورا تھل کھاد تے دو ایس دے استعمال دا وڈا خطہ ہو سی جبرہا multinational کمپنیاں دی نہ صرف وڈی مارکیٹ ہٹی بھلکہ ایندرا ماحول مکمل طور تے زہر آکود تھسی۔ اتھوں دے سیانے لوک تاں اے آدھن جو پہاڑ جیڈے ٹیپاں کول پدھرا (level) کر ڈیون نال ٹیپاں آتے ریت دی غیر قدرتی تہہ آویسی تے اے بھوئیں ٹیوب ویل تے نہر ڈوہاں دے پانی نال وی فصل نہ ڈیسی۔ بارانی وائرا culture مکمل طور تے تباہ تھیون کن پچھوں نہ تھل راہی تے نہ ایندی نباتات۔ تھل دے کچھ دانائے وی آدھن "جو تھل دی بھوئیں نال تاں دریا دے نشیب روک ۷ تے ناں پنجاب دے دو آبیاں دی پارواگوں۔ تھل صرف بارانی زراعت تے ایندے گھاہ پونے جمادات کیتے موزوں ۷۔ اتھ مکمل کاشتکاری ممکن نی۔ تھون قدرتی باران بارانی زراعت تے مال منی (live stock) دے گھاہ پوٹیاں سانگے رحمت تے کوئی وڈی چھوٹی نہر ایس تل کیتے زحمت ۷۔

میانوالی خوشاب، جھنگ، بھکر، لیہ تے مظفر گڑھ دے تھل دے لوک تاں خیر چنگی طراحاں چائڈن ویسب دے ہنہاں لوکاں دی جانکاری کیتے اے ریکارڈ تے ھ جو تھل فلڈ کینال دے کمانڈ ایریا (command area) ۷ چ ہزاراں ایکڑ سرکاری رقبہ۔ 320/ روپے فی ایکڑ دے حساب نال فوجی بھرائواں کول الاٹ تھی چے۔ منگل تے تربیلا ڈیم دے متاثرین تے نال کشمیری مہاجرین نہر آون کن پہلے اوسے تھل دے سائیں پنے پیٹن۔ اتوں جعلی کھماں نال ہزاراں ایکڑ ہندواری منی دی خرید و فروخت دا دھندا وی ساڈے 50 سال پرانے بھراستری کھرن۔ اگلے ڈاہ سال ۷ چ

اتھوں دے ڈیما گرافک نقشے دا اندازا کرنا ہووے تاں جتھ فاضل لکھاری سببن اکرم دی کتاب دا مطالعہ ضروری اے اتھ 19 ویں تے 20 ویں صدی عیج پاراں دی نمرال دے تیج پچھوں جانگلیاں نال گزری وہانی دی تاریخ پڑھن دی وی لوڑ اے۔ ایں سارے منظر کون تھل دی تے ویسب دی جوان تے سچاک نسل کیوں ڈیدھی اے ایند اپک تھیون باقی اے۔

گیر میٹر تھل افلڈ وائر کینال نال تھل دے ماحول (environment) تے جیرھے اثرات تھیون اوندا اجازت وی کینال دی study رپورٹ عیج گھدا گئے پر صرف ہک جملے عیج۔ گویا جو کوزے عیج سمندر کون بند کیتا گئے۔ رپورٹ عیج ایویں لکھاپے "ماحول تے نمرال پیدا تھیون آلے تمام منفی اثرات تے مثبت اثرات غالب تھی ویں"۔ "تھائیں چال، پونیں، بڑا، رھپ، پھوگ، پیل تے ہمہ قسمی جنگلی حیات Faun Flora دے ہمیشہ کیتے مکھن دا کوئی ذکر نی جیرھا جو ترقی یافتہ دنیا دا اہم موضوع (subject) اے۔"

گیر میٹر تھل افلڈ وائر کینال دی study رپورٹ کون جتنی واری وی پڑھو یقین اتا پکا تھی ویندا اے جو اے پراجیکٹ نال تال تھل دی آبادی دا پراجیکٹ اے تال اتھوں دے لوکاں دی ترقی سرکار کون لویندی اے۔ تھوں اے پراجیکٹ تھل کون پڑیندا پڑسد اے تے لوکاں کون مکیدہ اہنہہ رات سرکار اے وی آدمی اے جو فنڈز کوئی نی دت وی ایں پراجیکٹ کون خوش اسلوبی نال مکمل کرن چاہندی اے۔ ایندی تکمیل کیتے لگدا سرکار بہوں اہلی اے۔ سندھیال دے پانی دی تقسیم دے اعتراضات تے تحفظات کون وی نی کھندی پئی۔ ایں پراجیکٹ دی اہمیت سرکار دے نزدیک بہوں ودھی کھڑی اے ایندے کیا جوہات تھی سجدن؟ ایند اگو میٹر کرن بہوں ضروری اے۔

ضلع خوشاب تے جھنگ داریکار ڈنال ملن دے باوجود تھل دے بے ڈواضلاع بھرتے لیہ عیج ایں

ویلے 25 رھوک (state grazing lands) عیج۔ کھ دی زمین پہلے عیج TDA کینال عیج رزکی گئی اے۔ تھن راکھ چنڈی کئی راکھ ہیئتو راکھ دے لکئی راکھ گاؤہر کئی راکھ مٹیہر اراکھ موجوہ راکھ کارو کئی راکھ بنسی، راکھ دھنگا، راکھ حیدر آباد راکھ خانپور راکھ پیل راکھ جوٹھا خانسر، راکھ کوٹلی راکھ کالا راکھ پتی بلند اراکھ بھین، راکھ کہنہ نوال کوٹ راکھ جدید نوال کوٹ راکھ کھیرے کئی راکھ جدید کھیرے کئی راکھ چبار اراکھ شیر گڑھ تے راکھ شیر گڑھ ثالث، داہنراں ایکڑ رقبہ گیر میٹر تھل افلڈ وائر کینال دی تکمیل دے چھپ داوڈا سو ب چا پدے۔

ہک پٹی حقیقت کون وی کھن دی لوڑ اے جو ترائے دے منصوبے Mega Projects (تھل گیر میٹر افلڈ وائر کینال پراجیکٹ، گول زام تے تھن کوٹ بیراج) ویسب اہمیک وقت شروع تھئے عیج۔ انہاں تریہاں دی تکمیل اہم ویسب دے لوکاں دا کافی زیان پڑسد اے۔ گول زام دے command area عیج 50, 60 مقامی وستیاں پانی کن محروم کر ڈتیاں گئیں۔ تھل فلڈ وائر کینال دا ذکر تھیو اہے۔ تھن کوٹ بیراج دی لکھاں ایکڑ زمین بیراج بڑ تھیسی تے لکھاں لوک بے گھرتے بے روزگار۔ پر نہر بلوچستان عیج کارپوریٹ فارمنگ دی تجربہ گاہ کیتے ہوسی۔ آمرانہ حکومتاں دے دور عیج ہمیشہ میگا پراجیکٹس مرتب تھیون۔ تریلا ڈیم ہووے بھانویں منگلا ڈیم سندھ طاس معاہدہ ہووے یا سندھ عیج بیراجاں دی تعمیر۔ انہاں منصوبیاں نال آباد کار فوجی تے سول بیورو کریسی سندھیال تے سر ایجیاں دی لکھاں ایکڑ ارضی وسائل کوپ (colonialise) کیتا تے نال انہاں منصوبیاں تے خرچ تھیون آلے کروڑاں ڈالر دی کمشن وی رزکی۔ اے ترائے متذکرہ پراجیکٹس ویسب دے ارضی وسائل کون ہضم کرن دے Mega Projects ڈسدن۔ آمر حکمراناں دے ذہن دی پیداوار کالا باغ ڈیم اے لہاں ختم نی کیتا۔ دریا جہلم چناب تے راوی کون چیر کے دریائے سندھ دیا پانی تیج دی واٹ روہنی چولستان عیج جرنیلاں بیورو کریسی تے آباد کاراں کون الاٹ زمیناں تائیں نیون دی انہاں حکمراناں داوڈا obsession اے۔ اے

تائیں انہاں دے دماغ دے ڈھڈا عیج پھر کدا کھڑا عیج۔

گریٹر تھل افلڈ وائر کینال دی تکمیل دی رکھائی پچھوں پاسو بے وی ڈسڈے جو عام طور تے صوبائی بجٹ ایج projects کیتے واجبی تھیں allocation ڈکھائی ویندی عتے ایس سرمایہ کاری نال پراجیکٹ واکٹ نقشہ اسار کراہیں کہیں غیر ملکی سرمایہ کار کوں پھسایا ویندا عیج۔ انہاں سرمایہ کاراں کوں وی سرمائے دی Market لڑیندی عیج۔ ڈوہاں تھوکاں دی روزی تے ڈڈھ دے مساکل انہاں کوں کھٹا کر پھردیندن۔ آمرانہ حکومتاں عیج انٹھیں پراجیکٹ کمیشن ڈوہن داتے فوجی اسول بیورو کر لئی کوں مالامال کرن ڈاؤریج ہوندن۔

پیالہم سو بے سندھ تے پنجاب دے پانی دا تضاد عیج۔ سندھ ہی پانی دے مسئلے تے ہمیشہ پنجاب کوں زچ کیتی راہنڈن۔ سیاسی حکومتاں دے زمانے سندھیاں دی پوزیشن مضبوط ہوندی عیج۔ آمرانہ حکومتاں دا نقصان ہمیشہ سندھ ہی سرانیکے تے بلوچاں دے حصے عیج آندے پر ایس زبان دا اجتماعی شعور صرف سندھ ہی رکھدن تھوں انٹھیں حالات عیج اوڈھیر alert نظر ڈن۔ مختلف issues تے او پنجاب دے ڈڈھپ دے خلاف بے قویتاں نال اتحاد بنا گھدن۔ پر ایس واری پنجاب، سندھیاں کوں تنہا کرن ڈی عیج کامیاب تھی گئے۔ سرحد کوں چشمہ لفٹ کینال دے ذریعے مزید پانی تے بلوچستان کوں رٹھن کوٹ بیراج عیجوں لکھن آلی نہر دے پانی دی رشوت ڈے کیس پانی دے تضاد دا مہاڑ پنجاب دی جھاتے سر ایجیاں دو موڑ کرا گھئیں پنجاب ہک تیر نال ڈوڈھکار کیتن۔ پنجاب کوں رٹھن گمان تھی گئے جو انٹھیں حالات عیج کالا باغ ڈیم دے مخالفین متحد نال تھیون تانجو معمولی مخالفت دی تہڈ عیج کالا باغ ڈیم بلن پوسی۔ مختصر اے پھر جو گریٹر تھل افلڈ وائر کینال تے رٹھن کوٹ بیراج سندھ ہی سرانیکے رتے پاروں آمر حکمراناں کوں سوکھے کم چا پدن۔ اے کیتلا سوکھا کم عیج ایندا اجواب سندھیاں تے سر ایجیاں کن عیج۔

کیا اے نہر تھل دی واقعی لوڑ عیج۔ ایندی development کیویں تھیوے۔ تھل دی مخصوص حیثیت کیویں عیج۔ تھل نہر دا بار چائون جو گاھے وی سسی؟ انہاں سبھ جو باں کیتے تھل، اوندے مخصوص جغرافیائی تھوں دے لوکاں دی معاشرت تے تھل دی مخصوص قدرتی تے منفرد حیثیت کوں سمجھن پھوں ضروری عیج۔

ایس سارے تھل دار قبہ تقریباً "ست لکھ مربع کلومیٹر عیج۔ اے ہک مکمل compact پٹی عیج جیرھی انتظامی لحاظ نال چھیں اضلاع میانوالی، خوشاب، جھنگ، بکھر، لیہ تے مظفرنگر ڈے عیج ونڈی پٹی عیج۔ دریائے سندھ تے جہلم، اچناب دے وچالے ایس عظیم دو آب واکتائی نال سندھ ساگر دو آب عیج۔ مقامی لوک ایکوں تھل آدھن۔ ایندے دلفریب حسن دی پاروں مقامی آبادی ایکوں تھل سونے دا محل دی آدھی اے۔ جنوبی پوٹھوہار تے تھل دے اتصال کن ایندی ابھی حد رکھوں تال اے پٹی لے دو تقریباً "330 کلومیٹر لمبی عیج تے 30 کن لاکے 100 کلومیٹر موکلی عیج۔ جیویں پہاڑ وادیاں میدان، دریا سمندر تے سطح مرتفع فطرت دے انجمن مظاہرین ایویں ایس تھل دی حیثیت پھوں نوٹ لگی تے منفرد عیج۔ ساڈے حکمراناں کوں اے تھل کتابی تعریف ساگے لق ووق صحر اچا پدا عیج تھوں ایندی ترقی کیتے پانی تے اوندے نال روایتی زراعت دے ودھارے کوں اتھوں دے لوکاں دے مقسوم نال گنڈھ چھڑیندے عیج۔ انگریزی ہندوستان دی ونڈ پچھوں حکمراناں ایس تھل دی ونڈی و ونڈی کر چھوڑی عیج ورنہ ایس تھل عیج چال چنڈی پھوگ پہل لاٹاں کر پٹھ بھپ، گرم جتنا خوبصورت جنگل ہائی اوند انداز اکوئی نی کر سجاتے ایس جنگل کوں سوہانوں کیتے احلام مال مویشی تھل عیج ہائی جو دیرا اسماعیل خان گز نیر دے مطابق تحصیل بکھرتے لیہ دے کل سرکاری ریونیو revenue دا 50% صرف ترقی اچو حاصل تھیو اہا۔ ترقی مال مویشی دے ٹیکس کوں آدھن۔ گریٹر تھل دی مقامی آبادی دی روزی دا سبھ توں وڈا وسیلہ مال مویشی ہا۔ صرف ضلع لیہ عیج پیر عنایت شاہ مخاری دے

سالانہ عرس تے بر صغیر عرچ اٹھال دی تھانید و فروخت دا ایڈاؤڈ امیلہ لگدا اھا جو پورے ہندوستان کن علاوہ افغانستان تے وسط ایشیا تائیں اس تھل دا اٹھ ڈاچی برآمد تھیدا اھاتے تھل معاشی لحاظ نال خوشحال ھا۔ تعلیمی لحاظ نال تھل انتہائی پسماندہ اے۔ صحت دیاں سہولتاں کوئی نیں۔ اس شکل اچ تھل کوں کچھ ترقی development لڑیندی ہے ایسا چار ضروری عرتے دت اتھوں دے کوماں دی ترقی دی لوڑاں دا اندازا کیتا ونج سگھدے۔

ترقی development دے تصورات کوں جانن کیتے مختصر گلاھ کر نتیجے جو حکمران ترقی دے کیا معنی گھمن تے لوک ترقی کوں کیوں بڈیدھن۔ ساڈے حکمران ترقی دا تصور انگریز نوآباد کار آلا پکڑی کھڑن تے ساڈے لوک وی سرکاری میڈیا تے پراپیگنڈے دی زد وں۔ اس کیتے اخباراں اچ یا ٹیلی وژن تے تھل گریٹر افلڈ وائر کینال بارے لوکاں دے کینال انجینئرز (کیشن مافیا) تے نام نہاد کاشتکاراں دے جتنے انٹرویو آئین تھل دی ترقی پاروں انہاں سبھ دے تصورات سرکار تھیں ان۔ پر سارے لوک ایویں نی سوچیندے یا ترقی کوں ایویں نی بڈیدھے۔ بے شک تھولے سہی پر تھل دے پڑھے لکھے لوکاں کوں انگریز دے زمانے تے تقسیم (partition) کن چھنہراں نالی تھئی آباد کاری دا حال معلوم عرتے دنیا عرچ خاص طور تے امریکہ عرچ ترقی development ریڈانڈین کوں کیا ڈتے لوکاں کوں معلوم عرتے۔ جیرھے ویلے سرکاروں تھئی ترقی آندی عر مقامی آبادی وسم بستنی ہوندی عرتے۔

تھل جھیں زمین روایتی فصلان نال ترقی ہرگز نی کرنی۔ اس گلاھ دا اندازا ساڈے حکمران کوں کبڑا ہیں وی نی تھی سگیا۔ حقیقت اچ اے روایتی فصلان کاشتکار کیتے تھوں گھاٹے دا سودا عرتے۔ نہری زمیناں دی نسل در نسل تقسیم دے نتیجے عرچ زمین گھدی ویندی عرتے لوکاں دی گزران ولامال مویشی (livestock) تے دودھ گئی عرتے۔ اتھوں دے جے چائے لوک چانڈن جو فلڈ وائر کینال دے

تقریباً 1.90 ملین ایکڑ عرتے چوں ادھی زمین ریاستی رکھوک دی ہے۔ لوک آدھن انہاں ریاستی رکھوک کوں صرف مال منی (livestock) کیتے ترقی ٹیکس دے بدلے بحال (intact) رکھا ونج تے ادھی زمین بارانی تے ٹیوب ویلاں نال آباد تھیوے تاں اس خطے عرچ ایڈا مال منی افزائش تھئی جو اے خطے کن باہر لوگ گوشت برآمد (export) کرن آلا ملخ بن سگھدے۔ ترقی دا اے تصور مقامی عرتے۔ جبکہ ریاستی اراضی (رکھوک) کوں الاٹ (colonialise) کر کے اتھ پہوں وڈی آبادی کوں نہری زمین تے settle کرن حکمران آلا ترقی دا تصور عرتے۔ مقامی لوکاں دی ترقی دے تصور دی روشنی عرچ تھل جھیں منفرد تے قدرتی زون دے فطری حسن کوں بچا کر اگھیاں ایکوں develop کیتا ونج سگھدے۔ 51% تھل کوں بارانی زراعت سانگے تے باقی 49% رکھوک کوں مال مویشی livestock کیتے محفوظ کر کے ایندے مخصوص فانا تے فلورادی حفاظت وی کیتی ونج سگھدی عر فیصلہ انت لوک کر سگھن جو انہاں کوں حکمران دی ترقی دا تصور وار اکھاندے یا مقامی تصور۔ مڈی گلاھ اے جھ جو لوک آپ فیصلہ کرن تھل کیوں ترقی کریں۔

چاہئیں اتاں اے ہاجو جدید سائنسی ٹیکنیک نال تھل دی ایس صلاحیت کوں ودھایا ویندا۔ ایندے پٹھیاں جانوراں کوں چھایا ویندا ایکیوں پیشل ورثے دارجہ ڈے کے محفوظ بنایا ویندا۔ پرائیڈے الٹ ایکیوں ترقی دے نال تے بجز آکھ کراہیں کھیت کھلیان دی شکل اچ ملیا میٹ کیتا ویندا پئے۔ پہلے مرحلے اچ کھیں دے ذریعے ایندے درختاں کوں کولا بنایا گئے۔ کولا بناون آلے اے ٹپ تھل اچ ہر باہ تے ڈٹھے ونج سبگن چیمزے مقامی آبادی راہیں Pollution د باعث ان چیمزہ کیس ریاستی انجنیسی یا اتھوں دے سیاسی مہاندریاں کوں نظر نہیں آندی۔ ایندے بارے کیس فورم وکوں کوئی ڈیمانٹریشن یا واک دا اہتمام نہیں تھیا۔ اتے نال ای ایس گالھ کوں ترقی دی ترجیہات اچ رکھیا گئے جو انماں نچاں کوں بند کر لیا ویندا۔ ایس خطرناک کاروبار اچ ملوث لوکاں کیتے متبادل روزگار دا انتظام کیتا ویندا۔ پرائیوای فرض کیتا گئے جو تھل تاں بجز اتے غیر آباد اے سوا کیوں مزید بجز اتے غیر آباد تھیوں ڈو تے۔ حالی مقامی آبادی pollution دی ایس مصیبت توں جانہر نہی پئی تھیدی جو پتہ لگے "ویران" تھل کوں "لہاد" کرن کیتے "گریٹر تھل کینال" پئی آندی اے۔

حقیقت تاں اے ہے جو "پانی دا کال اے۔ پانی دا کال اے" دا شور مچا کے سندھ دریا کوں محض ہک نہر اچ تبدیل کیتا ویندا پئے چیمزہ کھٹی سونے دی پٹھئی نال کڈا ہیں سولڑیاں اچ واہندا ہا۔ کچھ سو جھوٹاں دا اے وی خیال اے جو اے کیوں نہیں سوچیا ویندا جو کچھ مدت پچھوں اتھوں دیاں زمیناں وی اونویں سیم تھور نہ تھی ویسن جیویں اتنے پنجاب اچ تھی چکن؟ کیا ترقی دے نال تے نہری نظام بھوکیں کوں مریندا اتے گھنید انہیں آندا؟

ممکن عراے سبھ خدشات سیاسی مواد دی حیثیت رکھدے ہوں۔ دت وی اسماں سر اینکی پنجابی اردو ادیبال شاعران دی اے ذمہ داری ہندی اے جو اپنی حکمران elite. اکوں تھل دی ڈکھ بھری کتھا رکھوں۔

تمام منڈب دنیا اے کھیدی اے جو آندھی پٹھن کوں پاڑھے کوں ہرن کوں، ہنس کوں چاؤن دے کلچرل معنیہ کیا ہوندن؟ یا اے وی کیس Green Peace دا صرف میڈیا پلے (media play) ہے؟ Globalization دے نال تے مقامی ثقافتاں راہیں انماں دی وسوں کوں جیویں ماریا ویندا پئے بالاخر بارود دا ڈھیر ثابت تھسی۔

ہوونٹاں تاں اے چاہئیں اہاجو ترقی بارے مقامی خدشات کوں دور کیتا ویندا۔ تھل دی ثقافت ایندے گیت، ایندی شاعری ایندے پھل پھٹی جانور محفوظ کیتے ویندے۔ ایندے وسٹیکاں تیں جتھاں جتھاں او پٹین سہولتاں مچایاں ویندیاں۔ ایکیوں نیشنل میوزیم دا "World Heritage" دا اعزاز نصیب ہوندا کیس مزور توں کوئی اے پچھ ڈوے جو تھل مرٹن کتاب مرٹن دریا مرٹن جنگل مرٹن دے کیا معنی ہوندن؟؟

کوئی	خوشی	ہے	چیمزہ	اپنے	نال	منائی	نیں
کوئی	غم	ہے	چیمزہ	دل	اپنے	تے	رکھیا
کوئی	تارا	ہئی	وڈے	ویلے	دا	ایہو	تھل اپنا
دچو	ٹمک	پیا	اکھ	اپنی	دے	کھیں	جھیا نہیں

ترقی اچوں غیر ترقی دا ویلھاتے مقامی خدشات

اشوال

سندھ دریا جیر ہا دریاواں اچوں دل دریا اے اول پوری تہذیب دا دیو تاوی جیوں سندھ وادی دی تہذیب اہدن۔ اپنے نال شیخ سمت پانی رلا کے ہمالیہ توں سمندر تئیں اے تہذیب کئی زمانیاں توں سگرودی پھیلدی آندی اے۔ کڈا اھیں اہدن اے معاون دریا سندھ دریا نال کوٹ مروٹ دے مقام تے ملدے ہن۔ ایویں ای اے آکھیا ویندے جو سکندر دے ویلے سندھ دریا نواں کوٹ دے نال واہندا ہاتاں کڈا اھیں بھٹے واہن دے مقام تے۔ ایندی لیٹ ایندے نال نال روھی تے تھل دی شکل اچ ڈٹھی ونج سگر دی اے..... ہمیشاں توں مغرب آلے پاسے سرکدا ہویا۔ بزرگ ایویں اہدن ایں سلیمان روہ دی سلامی بھرنی اے۔ سو سو دریاواں دے نال واہندا اے دیو تاواں ڈیکھو تھنیا مویا اتے سنا پئے۔

ڈھیر توں ڈھیر رقبہ کاشت دے قابل بناون کیتے ایندی کچھ دے نال دے او سبھ رقبے پہلے صاف کر گھدن درخت مار ڈتن جیہڑے ایندے واہن توں فطری طور تے کنٹرول کریندے ہن۔ ایندیاں کندھیاں نکھیاں کرن دا مطلب ہا ڈھاء۔ سوایں موضعاں دے موضع نکل گھدن اتے وت دی

کھنیاں ایکوں قرار نہیں پیا آندا۔ وڈے ناگ بادشاہ وانگوں لوہدا اے اپنے تل اچ وڈا "S" بنا کے واہندے۔ پر آہستہ آہستہ ڈیمیاں پلاں دی ترقی ایندی جان قبض کر گھدی اے۔ ایندے پیٹ اچو نہراں دا چال کڈھ کے دور دور تئیں اھدن کھیت کھلیان دی خوشحالی آئی اے۔ پر ایں خوشحالی ونج ایں دریادے قدیم کھلاں مور مہائیاں دے حصے ونج چھڑی غربت آئی اے۔ جیویں جیویں اے دل دریا نہراں تبدیل پیا تھیندے اونویں اونویں ایندے ہنداں پاڑھیاں اتے بلٹھیں دے نال نال اے قدیم وسنیک وی تقریباً "خاتے دے خطرے نال دوچاران۔

ھک زمانہ ہاپے بھل بھلیاں تے پیریاں نال اے لوک وڈے امیر ہن۔ دریادی مچھی بے بہا ہئی۔ تے اچاں اپنی مچھی راھیں اے دریا ٹھیکے تے مچی اٹھدا۔ ایندے پیٹ دور دور تئیں کانیاں دے ریشم نال چھولیاں کھاندے ہن۔ ایں ریشم نال ٹوکرے ٹوکریاں کھارے ہدھ کے انہاں کھلاں دی گزر اوقات بہوں بہتر ہئی۔ اے وی باقی دے چنیاں وانگوں ودھدے ویانندے اتے گاندے چڈے ہن۔ آہستہ آہستہ مچھی گھٹن، دریادے ٹھیکے تے چو بن پیٹ پیلے ختم تھیون کا نال گھٹن پاروں انہاں نال لگیاں دے رزق روزی دا وسیلہ مکدا ویندے۔ ترقی دے نال تے انہاں متاثرین دو حکمراناں دی نظر تئیں ویندی بھلکھ انہاں تمام دی صرف اور صرف ثقافتی اہمیت رہ گئی اے جو کیویں کہیں پلنگ دے یہانے انہاں نال فوٹو چھکوائے ونج سچدن۔

انہاں وچوں بہوں سارے قبیلے تاں سمندر دولڑھ گئیں جتھاں اچاں رزق روزی دا وسیلہ موجود اے۔ باقی دے اتلے دریا نال اچ وی ہولیں ہولیں وسدے ویندن۔ انہاں وچوں جیرھے مسلمان تھی گئیں شیخ سٹو ویندن۔ باقی دے کبھل جیرھے دریادے پانی اتے کونڈراں کا نہیں توں علاوہ کہیں مذہب دے بارے نہیں جانڈے۔ کھتی ہاڑی اے تئیں کر سجدے۔ شہری زندگی دا انہاں کوں پچھلے ہزاراں ورھیں توں تجربہ نہیں تھیا۔ آپنے روز دے جیون نال انہاں کوئی تنگنیں انکل وی تاں تئیں رسکھی

چیدے نال انہاں دی گڈرائٹ بہتر ہووے۔ راہندے پیٹ اکھاندے مقامی زمین داراں دے قبضے اچ ان۔ سوکاناں کیے انہاں کوں غلاماں داں گوں پیکار ڈیونی پوندی اے۔ مچی ٹھیکے دار انہاں کوں پتہ نہیں ڈیند اوت کیا کرن؟

انہاں وچوں کجھ شاہراں دستیاں اچ پٹن آن بھڈن پر انہاں کوں پٹن وی نہیں آندا۔ ہکورستہ اے اندری اندر گھٹ کے مرو پٹن دا۔ سو او اپنی برداشت اتے لا تعلق دے ہک اہنجن دور اچوں پے لکھن جیس ترقی دے نال تے انہاں کنوں انہاں دا وریا مگھ، مرغانی کاناں کا نہیں چھک گھدین۔

ٹی بی پیٹ دیاں بیماریاں اکھیں دیاں بیماریاں اچ بتلا انہاں دریا و اسیاں دی ثقافتی جھک انہاں کوں ہسپتالاں دو موہنہ نہیں کرن ڈیندی۔ کوئی ہسپتال ڈاکٹر انہاں تیں ٹرو پٹن دی ذمہ داری محسوس نہیں کریند او کوئی سردار انہاں دے سر تے ہتھ نہیں رکھدا۔ کوئی سیاسی مہاندرا کہیں سیاسی فورم تے انہاں دا سوال نہیں چیند او کوئی ترقی خوشحالی گھن کوں توں پہلے انہاں دے بارے نہیں سچیدے۔ انہاں دریاں غلاماں دی زندگی جبرھے ہک زمانے سندھ دریا دے مالک ہن اچ شہراں وچ گند صاف کرن آ لے کتاٹیاں توں وی بدتر اے۔

ممکن اے کوئی NGO کوئی ادارہ انہاں رکتے کم کر سبھ اھووے۔ ترقی دے نال تے خوشحالیاں وڈن آلیاں حکومتاں انہاں دے تحفظ کوں اپنے قانون اتے آئین اچ جاہ کیوں نہیں ڈیندیاں؟ یا ترقی محض اندھا تے بے رحم ہتھیار اے چید استعمال مقامی ثقافتاں حالیں نہیں سیکھیا۔